

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРАЦІ М. В. ГОГОЛЯ

Лілія КУЛИКОВА, перший проректор Херсонської державної морської академії, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін, кандидат історичних наук, доктор педагогічних наук, професор

Микола Васильович Гоголь – відомий усьому світові великий письменник, автор безсмертних «Мертвих душ».

Але він залишається взагалі невідомим як історик, філософ історії та викладач. І це незважаючи на те, що статті з історичної тематики входили майже в усі видання його творів. Сталося так, що історики та педагоги з відомих політичних причин свого часу не змогли приділити цим науковим працям достатньої уваги, їх належним чином не прочитали, не досліджили і не проаналізували.

Швидше за все, це сталося так тому, що в радянські часи з політичних та ідеологічних мір-

кувань погляд на історичне минуле власної країни та світової історії загалом передбачав єдиний марксистський підхід з точки зору класових позицій, а роздуми М. В. Гоголя були, м'яко кажучи, нетиповими й ніяк не вписувалися у загальноприйняті канони. Тож, щоб не «образити» великого класика, вигідніше було цих праць просто не помічати.

Саме тому його ім'я та погляди у ХХ ст. і не були вказані в жодному вітчизняному історико-педагогічному дослідженні або підручнику історії.

Нині можна й треба поставити питання про особливу роль М. В. Гоголя в історичних дослі-

дженнях народного епосу, міфології як важливих історичних джерел, головних у складанні історії Малоросії, за Гоголем. Також варті уваги його педагогічні погляди на вивчення історії стародавнього світу та інших періодів всесвітньої історії, які і сьогодні не втратили своєї наукової цінності та актуальності.

На початку століття, у 1902 р., вийшло в світ дослідження М. Каманіна, присвячене аналізу історичних і літературних творів М. В. Гоголя з історії Малоросії.

Учений довів, що інтерес письменника до професійних занять історією виник ще в Ніжинській гімназії, яка була відомим навчальним закладом в усій Україні, з усталеними традиціями, і давала, як і всяка інша класична гімназія; глибокі та всебічні історико-філологічні знання, закладала міцний фундамент для подальшої самоосвіти на все життя.

Ще з гімназійних років М. В. Гоголь мав змогу користуватися найкращими бібліотеками, зокрема бібліотекою колишнього міністра Д. Трошинського, де були рідкісні видання перших вітчизняних істориків-філологів, етнографів, серед яких – праці М. Цертлева, М. Максимовича, З. Доленц-Ходаковського, І. Срезневського, О. Бодяньського, П. Лукашевича, Ф. Євєцького та А. Метлинського, польських етнографів В. Залесьського, Ж. Паулі, галицько-руських письменників: М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича. Усі праці цих письменників та вчених М. Гоголем були глибоко та ретельно у свій час вивчені.

М. Каманін стверджує, що М. Гоголь почав плідно займатися збиранням історичного та етнографічного матеріалу ще з 1826 р., тобто за два роки до закінчення Ніжинської гімназії. До наших часів збереглася його записна книжка цього періоду, у якій М. Гоголь занотував:

«Лексикон малоросійський, виршу, говореннью гетьману Потемкину запорожцями, выговор Гетьмана Скоропадского Василию Скалозубову; декрет Миргородской ратуши 1702 г., чертежи сельских заборов; игры, увеселения малороссиан, имена, даваемые при крещении; мысли об истории вообще; малоросійские загадки; малоросійские предания; обычаи малороссиан, пословицы и т. д.».

Роздумами про малоросійські пісні, міфи, легенди як про справжню, живу, яскраву історію народу він ділиться у листах до своїх найближчих друзів – учених І. Срезневського, М. Максимовича, М. Погодіна, С. Шевирьова та багатьох інших. «Пісні для Малороссии — все: и поэзия, и история, и отцовская могила. Кто не проникнул в них глубоко, тот ничего не узнает о протекшем быте этой цветущей части России. Историк не должен искать в них показания дня и числа

битвы или точного объяснения места, верной религии; в этом отношении немногие песни помогут ему. Но когда он захочет узнать верный быт, стихий характер, все изгибы и оттенки чувств, волнений, страданий, веселый изображаемого народа, когда захочет выпытать дух минувшего века, общий характер всего целого и порознь каждого частного, тогда он будет удовлетворен вполне: история народа разоблачится перед ним в ясном величии».

Усім відомо, що паралельно з І. Срезневським М. Гоголь був дуже захоплений ідеєю написати власні історії – малоросійську й всесвітню на основі дослідження та залучення матеріалів аналізу старовинних народних пісень, легенд, міфів як основних історичних джерел.

У листі до М. Максимовича пише про те, наскільки він у захопленні від цієї роботи, скільки нових, наповнених свіжими думками планів та висновків приходить до нього. Він відмічає, що йому дорікають за «живість слога», і тут же заперечує: «Но что за история, если она скучна!»

М. Гоголь мріяв про той час, коли буде можливо видати декілька цікавих книжок та підручників з історії України і всесвітньої історії, у яких була б велика кількість ще ніким не використаних джерел, передусім стародавніх народних пісень – історичних, побутових, а також билин, міфів, легенд тощо.

Тільки справжній поет зміг так сказати про їхнє значення для історії та науки: «Моя радость, Жизнь моя! Песни! Как я вас люблю! Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь, перед этими звонкими, живыми летописями! ...

Вы не можете себе представить, как мне помогают в истории песни. Даже не исторические, даже похабные: они все дают по новой черте в мою историю, все разоблачают яснее и яснее, увы, прошедшую жизнь и, увы, прошедших людей... Велите сделать это скорее. Я вам за то пришлось находящиеся у меня, которых будет до двухсот, и что замечательно — что многие из них похожи совершенно на антики, которые совершенно не были в обращении и лежали закрыты».

Цю тему він досить докладно висвітлює у листі до І. Срезневського, у якому повідомляє, що збирає пісні звідусіль, обмінюється ними з Максимовичем, у котрого їх уже налічується близько 1200.

Для М. Гоголя пісні та міфи були справжнім скарбом та «неразгаданною загадкою»: «Я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел бы отыскать. Нигде ничего о том времени, которое должно бы быть богаче всех событиями. Народ, у которого вся жизнь состояла из движений, которого невольно (если бы он даже был совершенно недейтелен от природы) соседи, положение земли, опасные

события выводили на дела и подвиги, этот народ... Я недоволен польскими историками, они очень мало говорят об этих подвигах; впрочем, они могли знать хорошо только со времен унии, но и там, ни одного летописца с не чѣрствою душою, мыслями. Если бы крымцы и турки имели литературу, я бы был уверен, что ни у одного самостоятельного тогда в Европе народа не была бы так интересна история, как у казаков. И потому-то каждый звук песни мне говорит живее о протекшем, нежели наши вялые и короткие летописи, если можно назвать летописями не современные записки, но поздние выписки, начавшиеся уже тогда, когда память уступила место забвению. Эти летописи похожи на хозяйина, прибывшего замок к своей конюшне, когда лошади были уже украдены. Хорошо еще, если между ними попадались с редкою физиономией, с характером: как, например, Конисский, который выхватил хоть горсть преданий и знал, о чем он пишет. Но все другие так пусты, так бесцветны! ...

Если бы наш край не имел такого богатства песен – я бы никогда не писал истории его, потому что я не постигнул бы и не имел понятия о прошедшем, или История моя была бы совершенно не то, что я думаю с нею сделать теперь»...

М. Гоголь блискуче знав історію, міфологію, мистецтво та культуру античності взагалі, так само, як і всесвітню історію, про що яскраво свідчать його наукові статті з історичної тематики, у яких безліч посилань, зіставлень, порівнянь з античністю та прямих звернень до неї.

Для нас, сучасників, у даному випадку предметом особливого наукового інтересу є такі його історико-педагогічні статті, як: «О средних веках», «О преподавании всеобщей истории», «Взгляд на составление Малороссии», «Шлецер, Миллер и Гердер», «Мысли о географии», «О движении народов в конце V века», «Жизнь», «О малороссийских песнях», «Просвещение», «Учебная книга словесности для русского юношества», «Об Одиссее, переводимой Жуковским», «Скульптура, живопись, архитектура», а також його листи М. Погодіну, М. Максимовичу, І. Срезневському та багатьом іншим, у яких він дає оцінку науковим працям та підручникам українських, російських, зарубіжних істориків, розмірковує над науково-історичними питаннями і проблемами. Ряд статей М. Гоголем були прочитані як навчальні лекції студентам Петербурзького університету.

М. Гоголь-педагог пройшов шлях від домашнього вчителя до ад'юнкт-професора кафедри загальної історії Петербурзького університету, де йому довелося викладати великий курс стародавньої історії. Наукове, викладацьке життя та кар'єра у М. Гоголя не склалися: спочатку у

Києві, де йому відмовили викладати в університеті, а потім у Петербурзі, де він був дуже розчарований безликістю та байдужістю тамтешніх студентів. У своїх листах до М. Погодіна від 14 грудня 1834 р. та 6 грудня 1835 р. він писав: «Я расплевался с университетом, и через месяц опять беззаботный казак. Неузнанный я взошел на кафедру и неузнанный схожу с нее... а в другом я читаю один, решительно один в здешнем университете. Никто меня не слушает, ни на одном ни разу не встретил я, чтобы поразила его яркая истина. И оттого я решительно бросаю теперь всякую художественную отделку, а тем более желание будить сонных слушателей. Хоть бы одно студентское существо понимало меня. Это народ бесцветный, как Петербург».

Наразі вже неможливо дізнатися, чому так усе склалося, хто й ким був не сприйнятий, кого не зрозуміли, але сучасне прочитання Гоголя та його роздуми про розвиток всесвітньо-історичного процесу, а також його бачення найважливіших історичних проблем яскраво свідчать про те, що це був дуже талановитий, оригінально та глибоко вдумливий історик, історик-теоретик, історик-філософ.

У М. Гоголя було багато наукових планів стосовно створення спеціальних курсів та написання підручників.

У листі до М. Погодіна від 1 лютого 1833 р. М. Гоголь повідомляв, що він замислив велику працю над темою: «Всеобщая история и всеобщая география в трех, если не в двух томах, под названием «Земля и люди».

Відомо також, що в його паперах зберігся фрагмент дитячої книжки з географії, який відноситься, вірогідно, до часу написання статті.

Інтерес до географії у нього був пов'язаний із заняттями історією. На його думку, історія та географія єдині, їх не можна розривати і вони повинні бути злитими в єдину універсальну науку про людське суспільство.

Такий підхід є суголосним із сучасними поглядами та теоріям про розвиток суспільства й цивілізації.

«История изредка должна только озарять воспоминаниями географический мир их. Протекшее должно быть слишком разительно и разве уже происходит из чисто географических причин, чтобы заставить выдавать его. Но если воспитанник проходит в это время и историю, тогда ему необходимо показать область ее действия, тогда география сливается и составляет одно тело с историей».

Зауваження, які були зроблені М. Гоголем щодо викладання географії дітям, а також пропозиції, які він вніс стосовно того, як треба складати та створювати навчальну літературу, якою

повинна бути навчальна географічна карта, як навчити дитину її читати, і сьогодні є дуже сучасними й актуальними, оскільки нині видається дуже мало гарних карт і атласів, наочних альбомів з історії та географії для дітей.

У його роботах є спроба постановки та вирішення методичних питань про те, як викладати історію в школі, якими професійними даними повинен оволодіти вчитель.

«Слог преподавателя должен быть увлекающий, живописный; все поразительные местоположения, великие явления природы должны быть окинуты яркими красками. Что действует сильно на воображение, то не скоро выбьется из головы. Слог его должен более подходить к слугу путешественника. Строгая аналитическая систематика не может удержаться в голове отрока. Особливо, если она распространена в мелочах.

Дитя тільки тоді удерживає систему, коли не бачить її очима, коли вона мистецьки прихована від нього.

Його система – інтерес, нить проісшествій, или нить описаний. Все, що істинно потрібно, що більше стосується до нашої життя, що більше можемо ми внаслідок пристосувати до себе, все це вже цікаво».

Педагогічна Майстерність, за М. Гоголем, є альфою та омегою всього навчального процесу. «Леность и непонятливость воспитанника обращаются в вину педагога и суть только вывески его собственного нерадения; он не умел, он не хотел овладеть вниманием своих юных слушателей; он заставил их с отвращением принимать горькие свои пилюли. Совершенной неспособностью невозможно предполагать в дитяти».

А яким глибоким, вічним сенсом пройнята його стаття «Жизнь»? Що таке життя, життя взагалі, життя людини, народів, окремих країн та цивілізацій? Яке призначення життя? Як його розуміти, цінувати, скористатися його красою та святковістю, тією насолодою та бажаннями, які воно нам надає?

Яким буде та повинно бути життя? У М. Гоголя на це відповіді немає. Він сам у роздумах задає це запитання читачеві та пропонує йому домислити самому.

Відомо, що майже кожен автор підручника з історії починає свою розповідь з визначення головних історичних понять та термінів.

М. Гоголь також над цим замислювався. У статті «О преподавании всеобщей истории» він дає глибоке філософське визначення, що є предметом «всесвітньої історії» в її суттєвому значенні.

«Предмет ее велик: она должна обнять вдруг и в полной картине все человечество, каким образом оно из своего первоначального, бедного младенчества развивалось, разнообразно совер-

шенствовало и, наконец, достигло нынешней эпохи. Показать этот великий процесс, который выдержал свободный дух человека кровавыми трудами, борясь от самой колыбели с невежеством, природой и исполинскими препятствиями: вот цель всеобщей истории!»

Вона повинна зібрати в одне все народи світу, розрознені часом, випадком, горами, морями, і з'єднати їх в одне єдине ціле; з них скласти одну величезну повну поему.

Проісшествие, не произведшее влияния на мир, не имеет права войти сюда. Все события мира должны быть так тесно связаны между собою и цепляться одно за другое, как кольца в цепи. Если одно кольцо будет вырвано, то цепь разрывается. Связь эту не должно принимать в буквальном смысле. Она не есть та видимая, вещественная связь, которую часто насильно связывают проісшествия, или система, создающаяся в голове независимо от фактов и к которой после своевольно притягивают события мира. Связь эта должна заключаться в одной общей мысли: в одной неразрывной истории человечества, перед которою и государства и события – временные формы и образы.

Світ повинен бути представлений в тому колоссальному величчю, в якому він є і єдиним шляхом проникнення тими ж таємними шляхами розуму, які так не досяжні на ньому означались».

Таке визначення могло б гідно прикрасити будь-який сучасний підручник із всесвітньої історії. Майже 200 років тому М. Гоголь доступно і просто розповів про те, як треба писати та викладати всесвітню історію для дітей та дорослих. Це був проект, як сказали б сучасні історики, «антропологічно зорієнтованої» історії, або історії з людським обличчям, тієї самої панорамної історичної картини світу, яка у 1917 р. була вилучена із матриці нашої пам'яті. За М. Гоголем, «все, що ні є в історії: народи, події – повинні бути непременно живы и как бы находится перед глазами слушателей или читателей, чтоб каждый народ, каждое государство сохраняли свой мир, свои краски, чтоб народ со всеми своими подвигами и влиянием на мир пронеслся ярко, в таком же точно виде и costume, в каком был он в минувшие времена. Для того нужно собрать не многие черты, но такие, которые бы высказывали черты самые оригинальные, самые резкие, какие только имел изображаемый народ».

Величезну увагу майже в усіх своїх статтях М. Гоголь приділяє особистості, таланту та професійності викладача історії. Складається враження, що це все було сказано тільки вчора.

«Рассказ профессора должен делаться по временам возвышен, должен сыпать и возбуждать

высокие мысли, но вместе с тем должен быть прост и понятен для всякого. Истинно высокое одето величественною простотою: где величие, там и простота.

Он не должен довольствоваться тем, что его некоторые понимают; его должны понимать все. Чтобы делаться доступным, он не должен быть скуп на сравнения. Как часто понятие еще более поясняется сравнением, и потому эти сравнения он должен всегда брать из предметов самых знакомых слушателям...

Каждая лекция профессора непременно должна иметь целость и казаться оконченною, чтоб в уме слушателей она представлялась стройною поэмою; чтоб они видели вначале, что она должна заключать в себе и что заключает: чрез это они сами в своем рассказе всегда будут соблюдать цель и целость. А это необходимее всего в истории, где ни одно событие не брошено без цели...».

М. Гоголь розробляє та пропонує власний план-конспект викладення всесвітньої історії, яку він і сам мріяв створити – повну історію людства.

Спочатку це повинен бути загальний цілісний оглядовий курс, який давав би повну картину світу, наступний, окремо, по країнах та континентах, і на завершення добре було б розглянути розвиток світу по століттях. Саме тоді всесвітня історія являтиме сходинки віків.

«Я должен непременно показать, чем ознаменовано начало, середина и конец каждого столетия, потом дух и отличительные черты его. Чтобы лучше определить каждый век и избежать монотонности чисел, назову его именем того народа или лица, который стал в нем выше других и ярче действовал на поприще мира.

Эта лестница столетий есть лучшее средство к утверждению в памяти слушателей современности, событий, лиц и явлений».

Шкода, що його так і не почули вітчизняні історики, і ця чудова наукова ідея, проект так і не здійснився ні самим Миколою Васильовичем, ні будь-ким у нашій країні.

Її втілив у життя сучасний німецький історик Бодо Харенберг. Наприкінці ХХ ст. та другого тисячоліття він склав історичну «Хроніку людства». Науковці й критики із багатьох країн світу змушені були визнати, що поява таких книжок у світовій науці та культурі – це велика рідкість. Вони унікальні, як літописи.

Але якщо літописи розповідають про окремі історичні явища, події, які сталися в тій чи іншій країні, то це літопис усього людства, усіх подій, фактів, явищ.

Бодо Харенберг втілив у життя науковий задум М. Гоголя, задум майже 200-річної давності! Його історичний опис складається з найважливіших дат, подій, імен, які стисло поєднуються

в роки, століття та тисячоліття. Тільки все найцінніше, найголовніше, яскраве, важливе та значуще для народів і людства загалом.

Реалізація цього проекту німецьким ученим ще раз дає змогу переконатися у величчі та глибині наших власних поетів, учених, мислителів, у їх майже планетарному способі мислення, а також довести, як ще мало нам самим відомо про них.

Думки М. Гоголя могли б і повинні були б увійти до сучасних вітчизняних підручників із педагогіки, всесвітньої історії, географії, історії України, культурології, історії української літератури та культури взагалі. Здається, що вже настав час, коли необхідно з сучасних позицій проаналізувати та оцінити глибину й важливість історико-педагогічних поглядів та праць М. Гоголя.

І, на завершення, окремо поговоримо про його ставлення до античної Греції, до її історії, культури та епосу.

Безперечно, що М. Гоголь, як і О. Пушкін, а також будь-який інший літератор свого часу, був вихований класичною гімназією на традиціях щирої любові й захоплення античністю.

Мабуть, у М. Гоголя немає жодного твору, у якому б, як і в пушкінських, не були присутніми грецькі боги та герої, де не були б використані афоризми та вислови стародавніх грецьких філософів. Дійсно, М. Гоголь був знавцем античного світу. З якою щирістю й високим почуттям він писав про Грецію, уявляв грецький життєстверджувальний народний дух і характер та неперевершену досконалість архітектурних та скульптурних стилів. Він закликав усіх вчитися усьому найкращому у Греції та Риму, тому що це є основа і фундамент культур усіх новітніх народів Європи.

Найбільш рішуче й вимогливо цей заклик пролунав у його статті «Об Одиссее, переведимой Жуковским» (письмо к Н. М. Я...ву). М. Гоголь схилився перед Гомером, він вважав, що ним було створено «совершеннейшее произведение всех веков», що «Іліада» у порівнянні з «Одіссеєю» – лише епізод.

У «Одіссей» М. Гоголь бачив усе – світ, історію, драму, поезію, мистецтво, культуру тощо.

Він вважав, що треба примусити усіх співвітчизників закохатися в Гомера на естетичну користь душі кожного з них. М. Гоголь був у захопленні від перекладу Жуковського. «Это не перевод, но скорее воссоздание, восстановление, воскресение Гомера».

На його думку, цей переклад російською мовою повинен був якщо не змінити наше життя, то дуже серйозно вплинути як узагалі на усіх, так і окремо на кожного.

На всіх тому, що це є справді народний твір,

який поєднав у собі казку та правду людського життя; що це є найморальніший твір.

М. Гоголь задається питанням: для чого взагалі була написана «Одіссея»? Щоб показати кожній людині, що «везде на всяком попроще (человеку) предстоит много бед, что нужно с ними бороться, для того и жизнь дана человеку, что ни в каком случае не следует унывать, как не унывал Одиссей, который во всякую трудную и тяжелую минуту обращался к своему милому сердцу, не подозревая сам, что таковым внутренним обращением к самому себе он уже творил ту внутреннюю молитву богу, которую в минуты бедствий совершает всякий человек, даже не имеющий никакого понятия о боге».

Оскільки ця стаття присвячена історико-педагогічним проблемам, то теза про вплив «Одісеї» на кожну окрему людину є особливо важливою. Понад усе «Одіссея» потрібна усім, хто навчається в «гимназіях і університетах і видят перед собою ще туманно і неясно своє майбутнє поприще».

М. Гоголь вважав, що цей твір Гомера є досконалим і він повинен стати для кожного школою, яка виховувала б справжній естетичний смак та почуття. Переклад Жуковського – це «Одіссея» в руській одежде!

«Ни в какой истории не прочитаешь того, что отыщешь в ней: от нее так и дышит временем минувшим; древний человек, как живой, так и стоит перед глазами, как будто еще вчера его видел и говорил с ним. Так его и видишь во всех его действиях, во все часы дня: как готовится чинно с гостем за пировою критерой, как одевається, как выходит на площадь, как слушает старца, как поучает юношу; его дом, его колесница, его спальня, малейшая мебель в доме: от подвижных столов до ременной задвижки у дверей – все перед глазами, еще свежее, чем в отрытой из земли Помпее».

М. Гоголь вважав, що поява «Одісеї» повинна належним чином вплинути на все суспільство в цілому. Треба примусити замислитися усіх, як у ті далекі часи, тисячі років тому, не маючи усіх

тих знарядь праці та благ цивілізації, які створило людство потім, вони (греки) змогли, користуючись лише стародавніми законами у вигляді звичаїв старовини, «приобрести какую-то стройность и даже красоту поступков, так что все в нем сделалось величаво с ног до головы, от речи до простого движения и даже до складки платья, и кажется, как бы действительно слышишь в нем богоподобное происхождение человека». Ці роздуми нині набирають особливого значення та звучання, бо античність сьогодні знову повертається в наше життя, підтверджуючи вічність класики, уже вкотре закликаючи до її глибокого розуміння та осмислення.

Можливо, саме тому в усіх європейських гімназіях, ліцеях та вищих навчальних закладах ніколи не припинялося вивчення латини та грецької мови, античної історії, міфології та культури взагалі як самостійних дисциплін. Саме в тому і є знак глибокого наукового передбачення нашого вітчизняного класика Миколи Гоголя як історика та етнографа.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каманин Н. Научные и литературные произведения Н. В. Гоголя по истории Малороссии / Н. Каманин. – Киев, 1902.
2. Н. Гоголь. Письмо к М. А. Максимовичу. 9 нояб. 1833. / Н. В. Гоголь. Т. 4. – М.: Правда, 1952.
3. Н. Гоголь. Письмо к И. И. Срезневскому от 6 марта 1834. / Н. В. Гоголь. Т. 4. – М.: Правда, 1952.
4. Брокгауз и Эвфрон. Энциклопедический словарь – Т. 61. (31). – СПб, 1900.
5. Гоголь Н. В. Письма к М. П. Погодину от 14 дек. 1834. и от 6 дек. 1835 / Н. В. Гоголь. – М.: Художественная литература, 1986.
6. Гоголь Н. В. Мысли о географии. М.: Художественная литература. / Н. В. Гоголь, 1986. – Т. 6.
7. Хроника человечества / Сост. Бодо Харенберг. – М.: «Большая Энциклопедия», 1996.
8. Гоголь Н. В. «Об «Одиссее», переводимой Жуковским / Н. В. Гоголь. – М.: Художественная литература, 1986. т. 6.

ДО УВАГИ ОСВІТЯН, НАУКОВЦІВ, РЕКЛАМОДАВЦІВ!

Редакція журналу приймає замовлення на розміщення реклами, випуск тематичного номера або окремого розділу коштом замовника.
Рекламний відділ: тел. (044) 456-37-02